

ЗЛОЧИННІСТЬ НЕПОВНОЛІТНІХ ЯК НАСЛІДОК НЕНАЛЕЖНОГО СІМЕЙНОГО ВИХОВАННЯ

В.П. МИРОНЕНКО

Стан злочинності, зокрема злочинність неповнолітніх, — це один із чинників, що визначає рівень морального стану суспільства.

За показниками 1994 року, неповнолітніми вчинено 28 112 злочинів, що на 10,8 % більше, ніж за попередній рік, до злочинної діяльності було втягнуто 32 680 осіб. У 1995 році кількість неповнолітніх, які вчинили злочини, досягла 33 028 осіб, що перевищує аналогічний показник 1994 року на 5,9 %, а кількість злочинів, вчинених ними, досягла цифри 28 096. Починаючи з 1996 року спостерігається зменшення кількості неповнолітніх осіб, причетних до вчинення злочинів. У 1996 році органами внутрішніх справ було зареєстровано 31 269 неповнолітніх, які вчинили 41 811 злочинів, у 1997 році — відповідно 29 618 і 40 051, а у 1998 році виявлено 28 267 неповнолітніх, які вчинили 39 076 злочинів. Серед зареєстрованих злочинів, вчинених неповнолітніми у 1998 році, здебільшого складають такі, як умисне вбивство — 251, умисне тяжке тілесне ушкодження — 298, зґвалтування — 193, крадіжка — 18 275 (що складає 46,77 відсотка від загальної кількості злочинів).

За даними МВС України зростання злочинності зареєстровано у 7 областях, Республіці Крим та на території 4 транспортних магістралей. Значне зростання злочинності серед неповнолітніх спостерігається в Криму, Черкаській, Кіровоградській, Чернігівській, Миколаївській, Чернівецькій, Рівненській, Житомирській областях та на території Південної, Придніпровської, Південно-Західної та Одеської залізниць. Серед неповнолітніх злочинців 7,2 тис. учнів загальноосвітніх шкіл та 4,2 тис. учнів профтехучилищ.

За даними начальника кримінальної міліції у справах неповнолітніх В. Жолобчука до кримінальної відповідальності за 1997 рік лише у м. Києві було притягнуто 1 282 підлітки¹. Того ж, 1997 року у виховно-трудові колонії України направлено близько 5 тис. неповнолітніх, засуджено 18 363 неповнолітніх, серед яких 1 339 дівчат², у 1998 році за вчинення злочинів було засуджено 18 165 неповнолітніх.

Мироненко Валентина Петрівна — науковий співробітник лабораторії № 1 НДІ НАВСУ, капітан міліції.

Як зазначав А. Міллер, неповнолітній не стає злочинцем раптово, на момент вчинення злочину³. Як правило, антисоціальні властивості його особистості формуються поступово і задовго до вчинення кримінального караного діяння, що дає підстави для якісно нової соціально-правової оцінки особи неповнолітнього як особи злочинця.

Дійсні мотиви поведінки неповнолітніх правопорушників залежать від різних обставин, що створюють атмосферу, де сформувалась особистість. Безперечно, наявність позитивних компонентів навколишнього оточення не сприятиме появі деградованої особистості, і навпаки, негативна атмосфера згубно впливатиме на свідомість неповнолітнього.

Вченими доведено, що на формування особистості неповнолітніх, які у визначеній ситуації здатні вчинити правопорушення безпосередньо можуть впливати такі обставини:

недоліки сімейного виховання (бездоглядність малолітніх і неповнолітніх);

негативний вплив сім'ї;

несприятливий вплив найближчого побутового оточення;

зв'язки і контакти за місцем проживання, навчання або роботи;

прорахунки шкільного виховання, дефекти в організації побуту і дозвілля;

незадовільні житлові умови;

упущення в роботі органів внутрішніх справ з попередження правопорушень неповнолітніх;

підбурювання з боку дорослих (як правило, осіб, раніше судимих);

негативний вплив книжок і кінофільмів, що пропагують розпусту і насильство тощо⁴.

Серед перелічених обставин необхідно виділити таку, як негативний вплив сім'ї, оскільки саме недоліки сімейного виховання, як зазначав В. Шахматов, перебувають у безпосередньому зв'язку з динамікою правопорушень підлітків⁵.

Аналізуючи інтереси молодих правопорушників, слід зазначити їх певну специфічність, що пояснюється не стільки залежністю від віку, скільки від умов виховання у неблагополучній сім'ї. Саме тут починається викривлення інтересів, тобто процес ранньої десоціалізації особистості, що з віком переростає у поведінку зі стійкими антисупільними поглядами. У 30—40 % правопорушень, вчинених неповнолітніми, встановлено наявність безпосереднього негативного впливу проти-правної поведінки з боку батьків (зловживання алкоголем, грубість і жорстокість, дармоїдство, аморальний спосіб життя)⁶.

Дослідження неблагополучних сімей неповнолітніх показують: у більшості з них існують сімейні розлади, пияцтво, бійки, сварки. Все це не лише ускладнює виховання в подібних сім'ях, а й послаблює, навіть цілковито нейтралізує позитивний вплив школи, трудових колективів. Внаслідок цього нерідко неповнолітні стають на хибний життєвий шлях.

Отже, атмосфера в сім'ї, невисокі моральні якості, обмеженість інтересів, неповноцінність сім'ї (розлучення або смерть одного з батьків), низький рівень освіченості батьків створюють так званий "ефект запізнення" у формуванні особистості, що безпосередньо впливає на формування соціально-психологічних особливостей майбутнього правопорушника, його погляди, ціннісні орієнтації та мотиви поведінки.

Поняття "сімейне неблагополуччя" — збірне. Воно охоплює різні негативні характеристики сім'ї, дефекти не лише її структурного, кількісного і статево-вікового складу, а й стан внутрішньосімейних стосунків, взаємин членів сім'ї із зовнішніми соціальними інститутами (школою, училищем, виробництвом).

В юридичній літературі існують різні класифікації неблагополучних сімей. Згідно з однією з них, існують сім'ї, які: а) не можуть, але бажають займатися вихованням дітей (як правило, це самотні матері, постійно зайняті проблемами матеріального порядку, які основну увагу змушені приділяти роботі, а не дитині); б) можуть, але не бажають займатися своїми дітьми (частіше це — сім'ї, в яких батьки, заклопотані лише особистими інтересами і проблемами); в) не можуть і не бажають займатися вихованням дітей. Як правило, це сім'ї алкоголиків⁷.

Крім того, деякі вчені, за ознаками сімейного виховання виділяють три групи сімей:

з активною виховною позицією (відповідальне ставлення до своїх батьківських обов'язків, належні цілі і методи виховання, реагування на події в житті дитини, її успіхи у навчанні, наявність друзів тощо);

з пасивною виховною позицією (відсутність інтересу до занять дітей, їхніх друзів, надання повної свободи у виборі форм поведінки тощо);

з негативною виховною позицією (нездорова обстановка в сім'ї, що супроводжується сварками, бійками, пияцтвом і грубістю дорослих, неповагою один до одного і до суспільних цінностей; цілковите ігнорування вимог школи навіть до конфліктів у відносинах, вияву жорстокості до дітей та інших членів сім'ї, прищеплення негативних поглядів та звичок, і нарешті, присутність у сім'ї злочинців та осіб з явно вираженою антисуспільною поведінкою)⁸.

Наявність різних класифікацій сімейної неблагополучності зумовлює той факт, що в юридичній літературі не існує єдиного визначення поняття "неблагополучної сім'ї".

Так, на думку В. Єрмакова під неблагополучною сім'єю слід розуміти таку сім'ю неповнолітнього, де спостерігається ситуація неузгодженості сімейного виховання з цілями і завданнями суспільства у вихованні підростаючого покоління, що призводить окремих дітей до вчинення злочинів⁹.

На думку М. Ветрова, неблагополучні сім'ї, це такі сім'ї, де зовні негативно поведінка не виявляється, однак батьки не вміють чи не бажають займатися вихованням дітей, останні вчинюють антисуспільні вчинки¹⁰.

Сьогодні в юридичній літературі питанням неблагополучності сім'ї приділяється значна увага.

Вчені в галузі сучасної педагогіки та психології розрізняють такі 4 види неблагополучних сімей:

конфліктна сім'я, в якій з психологічних причин особисті взаємини між подружжям будуються не за лінією контакту, а розвиваються у конфліктному напрямі;

аморальна сім'я, де не лише особисті взаємини, а й загалом спосіб життя зумовлює неузгодженість з елементарними нормами взаємовідносин, що сприймаються більшістю громадян (учасників шлюбно-сімейних відносин). Це сім'ї, в яких поведінка подружжя виливається у форми, що виходять за межі сім'ї і стають об'єктом громадського осуду);

педагогічно (неспроможна) неповноцінна сім'я, де за наявності порівняно нормальних взаємовідносин між подружжям неправильно формуються взаємини з дітьми. Батьки вдаються до таких способів впливу, що суперечать природному розвитку особистості дитини;

асоціальна сім'я — її особливість у негативній, антисуспільній спрямованості, дітям передається це ставлення до цінностей, норм і вимог суспільства, що певною мірою негативно впливає на формування дитини¹¹.

У сім'ї створюється певний світогляд, уявлення, ідеали, смаки, традиції, що можуть не відповідати загальноприйнятим у суспільстві. Тому, деякі вчені відокремлюють ще один вид сім'ї — проблемна сім'я, тобто сім'я з антипедагогічними методами виховання дітей, а це сприяє спотвореному формуванню особистості неповнолітнього правопорушника за відсутності ознак, що характеризують неблагополучну сім'ю¹².

Виділення проблемної сім'ї як окремої категорії, на нашу думку, є правильним, оскільки їй притаманні власні особливості. По-перше, для проблемної сім'ї характерний локальний конфлікт (для неблагополучної — загальний), що вирішується у процесі соціальної взаємодії і педагогічно спрямованого виховання. По-друге, ця сім'я відрізняється латентним характером (у неблагополучних сім'ях такий характер очевидний) і виявляється уже після вчинення підлітком правопорушення. Спільними ж компонентами проблемних сімей поряд з іншими неблагополучними сім'ями вважаються структурна неповноцінність, низький загальноосвітній і культурний рівень, спотвореність певних інтересів і відхилення від моральних принципів.

Безконтрольність з боку сім'ї, "випадання" з-під впливу навчального або трудового колективу закріплюють у підлітка почуття безвідповідальності та всюдозволеності.

Становище ще більш погіршується із приєднанням такого підлітка до неформальної антигромадської групи, члени якої подають приклади протиправної і навіть злочинної поведінки. Вчиняючи правопорушення, неповнолітній уже не засуджує себе за це, у нього не виникають почуття сорому чи докорів совісті. Нормою стає вживання алкоголю, що зумовлює подальшу деградацію особистості.

Безкарність перших правопорушень розвиває звичку ігнорувати вимоги закону, не рахуватися з думкою оточуючих. Одноразові вчинки переростають у стійку протиправну поведінку, детерміновану не стільки зовнішніми факторами, скільки особистісними властивостями неповнолітнього. Тепер при вчиненні правопорушення він не лише використовує слушну для цього ситуацію, а частіше створює її сам, залучаючи при цьому до антигромадської діяльності інших морально нестійких підлітків.

Підсумовуючи, можна впевнено стверджувати, що негативний вплив сім'ї, хиби сімейного виховання, недбале ставлення батьків до своїх обов'язків сприяють формуванню у дітей антигромадської поведінки, призводять до вчинення правопорушень, а іноді — злочинів.

Згадаємо слова видатного українського педагога В. Сухомлинського, який зауважував, що важка дитина — це дитя пороків батьків, зла сімейного життя; це квітка, що розквітає в атмосфері безсердечності, неправди, обману, бездіяльності, зневаги до людей, нехтування своїми громадянськими обов'язками¹³.

Діти — це дзеркало сім'ї, в яких, не зважаючи на індивідуальні особливості, відображається створений сім'єю характер.

Хиби сімейного виховання можуть розглядатися як умови, що сприяють формуванню суспільно небезпечної особи. У певних випадках сімейні обставини є конкретною причиною того чи іншого правопорушення, вчиненого неповнолітнім. Тому причини та умови злочинності неповнолітніх пов'язані, насамперед, з несприятливими умовами життя і виховання, послабленням соціального контролю за поведінкою неповнолітніх, несвоєчасним реагуванням на криміногенні ситуації (негативний вплив протиправної та аморальної поведінки в сім'ї, пияцтво, грубість, жорстокість).

Ось чому одним з найважливіших напрямів у діяльності органів внутрішніх справ є виявлення й оздоровлення обстановки в неблагополучних сім'ях, де батьки або особи, що їх замінюють, не приділяють належної уваги вихованню дітей, негативно впливають на них своєю поведінкою, способом життя.

На наш погляд, основне, що необхідно для досягнення і виконання поставлених завдань, — цілеспрямована робота з конкретною неблагополучною сім'єю і дитиною, яка виховується в цій сім'ї.

Роботу з неблагополучними сім'ями можна поділити на кілька етапів. Перший — виявлення неблагополучних сімей. Приводом такої уваги до сім'ї слугує передусім бездоглядний спосіб життя неповнолітнього, вчинені ним правопорушення.

Працюючи з неповнолітніми, працівник служби у справах неповнолітніх цікавиться його батьками, стосунками в сім'ї. За необхідності батьків викликають для вивчення клімату у сім'ї. Працівник з'ясовує причини несприятливого становища в сім'ї, наголошує на посиленні батьками виховного впливу на дітей, на контролі за їхньою поведінкою. Викликаним для бесіди батькам роз'яснюються обов'язки з правильного виховання дітей і відповідальність за невиконання цих

обов'язків. Тут провідна роль належить методу переконання. Однак, переконання не може і не має зводитись лише до нескінченних умовлянь осіб, які ці переконання ігнорують. За таких випадків у процесі впливу на людей поступово виникає примусовий елемент, а згодом може виступати і як примус¹⁴. Тому, на наш погляд, слід погодитися з Г.М. Мінковським, який пропонує, що попередження батьків про їх відповідальність за невиконання обов'язків з виховання дітей необхідно оформляти відібраним підписки, а також зобов'язанням особи, що дає підписку, для забезпечення належного виховання і поведінки дітей¹⁵.

Для виявлення неблагополучних сімей працівники служби у справах неповнолітніх мають активно використовувати можливості всіх служб ОВС, відділів освіти, охорони здоров'я, громадських організацій, житлово-комунальних установ, батьківських комітетів шкіл, комісій у справах неповнолітніх тощо. Чим раніше такі сім'ї потрапляють в поле зору ОВС, тим успішніше та ефективніше можна проводити роботу з батьками, тобто мати реальні можливості щодо запобігання становленню дитини на злочинний шлях.

Другий етап — обстеження житлово-побутових умов, відвідування сімей. У роботі з неблагополучними сім'ями насамперед необхідно знати їхні матеріально-побутові умови, взаємини між батьками, причини неблагополуччя в сім'ї. Для з'ясування цих причин практикується відвідування сімей для обстеження спільно з представниками громадськості.

Працівники названої служби мають враховувати, що хиби сімейного виховання можуть бути наслідком небажання батьків виконувати свій обов'язок виховання; невміння чи неправильного розуміння обсягу своїх обов'язків перед дітьми; ускладнення з об'єктивних причин забезпечення загалом виховного впливу щодо дітей та нагляду за ними. Наприклад, об'єктивна неможливість здійснення належного виховання дітей у сім'ї може виникнути у зв'язку з матеріальними умовами, тяжкою хворобою батьків або тривалим їхнім відрадженням. Усі ці питання можуть бути з'ясовані лише при відвідуванні сім'ї та детальному ознайомленні з її життям.

Третій етап — взяття неблагополучної сім'ї на облік, допомога з оздоровленні обстановки і виховання дітей.

Своєчасне оздоровлення обстановки в сім'ї чи невідкладне вилучення з неї дитини набувають особливого значення. Саме невідкладність реакції служби у справах неповнолітніх, школи на ненормальні умови життя дітей в сім'ї та наявність шкідливих впливів у найближчому оточенні чи свідома недостатність вживаних заходів — один із суттєвих прорахунків роботи з раннього попередження правопорушень, що послаблює її ефективність. Тому вся робота служб у справах неповнолітніх з неблагополучними сім'ями має підпорядковуватись не лише збору матеріалів, що характеризують обстановку з ній але, головним чином, усуненню тих несприятливих обставин, які справляють негативний вплив на життя і поведінку дітей.

Проте, слід зрозуміти, які б заходи не застосовувала держава, суспільство — вони не зможуть виправити того, що закладено батьками у свою дитину.

¹ Див.: Урядовий кур'єр. № 192. 6 жовтня 1998 р.

² Див.: Чепельська Т. За ґратами — неповнолітні... // Іменем Закону. № 10. 6 березня 1998 р.

³ Див.: Миллер А.И. Противоправное поведение несовершеннолетних: генезис и ранняя профилактика. К., 1985. С. 113.

⁴ Див.: Пионтковский А.А. Курс советского уголовного права. М.: Наука. 1970. Т.2. С. 247; Каневский Л.Л. Расследование и профилактика преступлений. М., 1982. С. 95; Остроумов С.С., Кузнецова Н.Ф. О причинах и условиях преступности // Вест. Моск. ун-та. Право. 1965. № 4. С. 49; Остроумов С.С. Некоторые вопросы изучения правонарушений среди несовершеннолетних. М., 1970. С. 18; Шабанов Ю.В. Предупреждение правонарушений среди несовершеннолетних. Минск, 1969. С. 8; Миньковский Г.М. Криминология. М., 1976. С. 291-298.

⁵ Див.: Шахматов В.П., Хаскельберг Б.Л. Новый кодекс о браке и семье. Томск, 1970. С. 158.

⁶ Див.: Ветров М.И. Профилактика правонарушений среди молодежи. М., 1980. С. 136.

⁷ Див.: Абызов Р.М. Предупреждение преступлений несовершеннолетних органами внутренних дел. Ташкент, 1985. С. 11.

⁸ Див.: Бейсебаев К.М., Крюкова Н.И., Рябис Л.А. Предупреждение правонарушений несовершеннолетних. М., 1983. С. 14.

⁹ Див.: Єрмаков В.Д. Криміналістична характеристика умов сімейного виховання і соціально-правові аспекти вдосконалення ранньої профілактики правопорушень неповнолітніх. Автореф. дис. канд. юрид. наук. М., 1977. С. 7.

¹⁰ Див.: Ветров М.И. Организация работы с неблагополучными семьями // Профилактика правонарушений несовершеннолетних. Рига, 1972. Вып. 8. С. 25.

¹¹ Див.: Алексеєва Л.С. Залежність відхиленої поведінки школярів від типу неблагополучної сім'ї // Попередження педагогічної запущеності і правопорушення школярів. М., 1980. С. 140-141.

¹² Див.: Фокин В.М., Куликов Г.В., Белоглазов Ю.И. Борьба с пьянством и тунеядством родителей, имеющих несовершеннолетних детей. М., 1981. С. 11.

¹³ Див.: Ветров Н.И. Когда в ответе родители (проблемы правового воспитания). М., 1973. С. 124.

¹⁴ Див.: Картиц И.И. Наказание. Социальные, правовые и криминологические проблемы. М., 1973. С. 63-68.

¹⁵ Див.: Миньковский Г.М. Особенности расследования и судебного разбирательства дел о несовершеннолетних. М., 1959. С. 30.